

1.01
Prejeto 10. 6. 1999

UDK 929 Zakrajšek K.:342.2(497.4)"1941"

Bojan Godeša*

Pobuda patra Kazimirja Zakrajška za ustanovitev samostojne slovenske države poleti 1941

IZVLEČEK

Razprava govori o pobudi patra Kazimirja Zakrajška za ustanovitev samostojne slovenske države, ki jo je sprožil avgusta 1941 v ZDA. Zakrajšek je trdil, da je omenjeno pobudo sprožil po navodilih M. Natlačena in škofa G. Rožmana, vendar se zdi, da jih je nekoliko prilagodil lastnim pogledom. Poleg tega je na Zakrajška vplivalo tudi mnenje A. Korošca o bodočih perspektivah slovenskega naroda, kjer je predvideval v eni od možnosti tudi ustanovitev srednjeevropske federacije.

Ključne besede: nacionalno vprašanje, država, izseljenstvo, ameriški Slovenci, druga svetovna vojna, ZDA

ABSTRACT

THE INITIATIVE FOR AN INDEPENDENT SLOVENIAN STATE LAUNCHED BY FRIAR KAZIMIR ZAKRAJŠEK IN AUGUST 1941

The paper deals with the initiative for the foundation of an independent Slovenian state, launched by Kazimir Zakrajšek, a Franciscan friar, in the United States, in August 1941. Although Zakrajšek claimed that he had been instructed to launch this initiative by Marko Natlačen and Bishop Gregorij Rožman, it appears that he somewhat adapted these instructions to his own views. Furthermore, Zakrajšek was influenced by Anton Korošec's view on the prospects of the Slovenian nation, which foresaw, as one of the alternatives, the foundation of a federation of Central European countries.

Key words: national question, slovenian state, emigration, American Slovenians, second world war, Slovenia, USA

* dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

I.

Čeprav Kazimir (Ignacij) Zakrajšek širši javnosti ni zelo znan, pa je bil v strokovnih krogih v različnih prispevkih že večkrat obravnavan. Največ pozornosti mu je posvetil Darko Friš z objavo njegove korespondence v zbirki Arhivskega društva Slovenije *Viri*, ki ji je dodal tudi njegov življenjepis.¹ V svojem delu je Friš osrednjo pozornost namenil Zakrajškovega najpomembnejšemu delu, to je skrbi za slovenske izseljence v Ameriki in je temu primerno tudi naslovil uvodno študijo z oznako "apostol slovenskega izseljenstva in ameriški Krek". Namen pričujočega članka pa je osvetliti ozadje neke druge Zakrajškove dejavnosti, ki z vidika njegove temeljne usmerjenosti kot "apostola slovenskega izseljenstva" morda ni bila tako v ospredju, to je njegove pobude za ustanovitev samostojne slovenske države po prihodu v Združene države Amerike avgusta 1941. Temu vprašanju Friš v orisu Zakrajškovega življenja med vojno ni posvetil večje pozornosti,² pač pa sta ga omenjala Matjaž Klemenčič³ in Bogdan C. Novak, ki Zakrajška celo šteje (poleg Lamberta Ehrlicha) za začetnika ideje o slovenski državi.⁴ Vendar tudi v njihovih prispevkih, v katerih seveda omenjena tema ni bila v ospredju, nekatera vprašanja niso bila dovolj izpostavljena in umeščena v širši kontekst, iz katerega bi lahko razbrali, od kod je izvirala omenjena Zakrajškova ideja in zakaj jo je sploh sprožil.

II.

Patra Zakrajška, pred prvo vojno živečega v Združenih državah Amerike in tudi ameriškega državljana, ki pa se je v svojo rodno domovino vrnil leta 1927, je aprilska katastrofa nepričakovano ujela v Sloveniji. V spominih z naslovom "Ko smo šli v morje bridkosti", izdanih leta 1942 v ZDA, je svojo izkušnjo opisal z besedami: "Zakaj niste odšli o pravem času v Ameriko? Sedaj pa imate!" mi je

¹ Darko Friš: Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O. F. M. (1907-1928). *Viri* 6, Ljubljana 1993; isti, Korespondenca Kazimirja Zakrajška. O. F. M. (1928-1958). *Viri* 8, Ljubljana 1995 (dalje Korespondenca 1928-1958).

² Friš o tem vprašanju piše: "Rešitev slovenskega vprašanja je p. Zakrajšek videl v demokratični in federativno urejeni Jugoslaviji, zato naj bi se Narodni svet povezal s Hrvati in Srbi. V Jugoslavijo bi lahko pristopili tudi Bolgari, Bosna in Hercegovina, Črna gora in Makedonija naj bi imeli svojo federativno enoto, glede povojne politične ureditve nove Jugoslavije (republika ali monarhija) pa se Zakrajšku zdelo najbolje, da bi se odločili šele po vojni. Slovensko delovanje za novo Jugoslavijo bi moralo po mnenju p. Zakrajška sloneti na podlagi slovenstva, na temelju te ideje pa je brezpogojno zagovarjal združenje vsega ozemlja, ki so ga poseljevali Slovenci v zadnjih sto letih, v Združeno Slovenijo (Korespondenca 1928-1958, str. 15).

³ Matjaž Klemenčič: Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji. Naseljevanje, zemljepisna razpostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne. Maribor 1987 (dalje Klemenčič, Ameriški Slovenci in NOB); isti, Pregled stališč in delovanja slovenskih izseljencev v ZDA v zvezi z jugoslovansko idejo od leta 1914 do leta 1992. Časopis za zgodovino in narodopisje, 1994, št. 1, str. 55-66 (dalje Klemenčič, Pregled stališč); isti, Načrti za spreminjanje meja, ustvarjanje novih državnih tvorb in meddržavnih povezav v vzhodni Srednji Evropi, politika ZDA ter ameriški Slovenci med drugo svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 2 (Ferenčev zbornik), str. 399-412 (dalje Klemenčič, Načrti za spreminjanje meja); isti, Slovenska izseljenska zgodovina kot del nacionalne zgodovine. Zgodovinski časopis, 1998, št. 2, str. 175-193.

⁴ Bogdan Novak: Geneza slovenske državne ideje med emigracijo. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, str. 295-296 (dalje Novak, Geneza); isti, Adamic and Yugoslavia during World War II: the Slovene catholic response. Dve domovini/Two Homelands, 1994, št. 5, str. 63-84 (dalje Novak, Adamic and Yugoslavia).

vsakdo, ki me je srečal na cesti, ali je prišel k meni v pisarno, zabrusil tiste dni v obraz. "Kar bo z vami, to bo z mano!" sem jim odgovarjal navidezno miren, a pri srcu mi pa ni bilo nič kaj prijetno! "Če boste vi prestali, bom moral tudi jaz." Je že res! Toda čemu, ko bi se lahko rešili!" so mi oporekali. "Sicer sem pa ameriški državljani. Amerika me štiti," sem tolažil prijatelje in sebe. "Kje vas bo štiti? Ali veste, kaj je vojna, kaj je okupacija? Koga vpraša sovražnik za državljanstvo? Ravno radi tega ste še bolj v nevarnosti", so mi trdili. "Jaz pa kar zaupam, da ima stric Sam tudi v Evropi še toliko moči, da se ga bodo bali!" sem jim odgovarjal. "Saj ne bodo povedali, da so vas ustrelili. Izginili boste in kdo bo vedel kam in kako? Puške bodo počile in vas ne bo več. Kdo bo mogel kaj dokazati? Niste prav storili, da niste odšli, ko je bil čas." "Prav govori," sem si mislil in se spomnil svojega dobrega prijatelja, ameriškega konzula Mr. J. Meily-a v Zagrebu. Kolikokrat me je podil nazaj v Ameriko. "Za božjo voljo, kaj delate še tukaj? Ali niste dobil mojega uradnega poziva, da naj ameriški državljani čim prej odpotujejo nazaj domov?" se je hudoval konzul nad menoj. Pa saj sem imel že lani maja vse v redu za odhod. Tudi mesto na parniku sem imel že plačano. Brat Leo v New Yorku mi je vse potrebno preskrbel za vožnjo. "Čakam na svojega prijatelja dr. Alojzija Kuharja,⁵ da uredi svoje papirje, da greva skupaj. Starejši človek, kakor sem jaz, ne potujem rad sam," sem zagovarjal. "Toliko časa boste odlašali, da bo prepozno, potem boste pa imeli," mi je žugal dobri konzul. In res sem zamudil. Prijatelj dr. Kuhar je imel vse v redu šele koncem maja in odpotovati sva nameravala sredi junija in sicer preko Italije. Kdo pa je mislil, da bo Mussolini šel v vojno tako zgodaj? Pa je šel. Prve dni junija so bili že odpovedani vsi potni listi v Italijo in odpovedani so bili tudi vsi parniki iz Italije v Ameriko. "Sedaj imam vse v redu, pa nikamor ne morem," je žalostno tožil dr. Kuhar. "Pa še mene ste zadržali," sem pripomnil nekoliko nejevoljno. Tako sva oba ostala doma."⁶

⁵ Kakšen je bil Zakrajškov načrt in zakaj sta skušala oditi s Kuharjem v Združene države Amerike izvemo iz njegovega članka Ob prihodu naših narodnih zastopnikov (Zakaj se nisem takoj pred dvema leti vrnil?) v Amerikanskem Slovcu (12. 9. 1941), kjer je zapisal: "Pojdite domov, pridobite saj še dva slovenska politika in se vrnite takoj nazaj!" je bilo naročilo vseh ameriških vodilnih krogov, ko sem se pred dvema leti vračal s kratkega obiska Amerike v Jugoslavijo. (...) Zato sem vedel, da je moja dolžnost doma opozoriti zlasti našega narodnega voditelja Dr. Korošca, na to nujno potrebo. Zato sem še isti teden, ko sem se vrnil v Jugoslavijo, odšel v Belgrad in zaprosil sprejema pri Dr. Korošču. (...) Predno sem mu mogel utemeljiti to misel, se je razburil in rekel odločno: "Sedaj odločno ni še čas za to! Taka misija bi naredila pri obstoječih razmerah več škode kot koristi. (...) Treba bo na vsaki način poslati može v svet, tudi v Ameriko, toda sedaj še ne. Ko bo čas prišel, bom sam poskrbel za to," je slednjič dejal. (...) Ko sem prišel v Ljubljano sem povedal gospodom, ki so bili v tem vprašanju zainteresirani, ki so vsi zelo obžalovali to stališče Dr. Korošca. Nismo odjenjali temveč nadalje delovali, da bi se to doseglo. Med gospodi, ki bi bili radi prišli in ki bi bili zmožni tega dela, je bil tudi Rev. Dr. Alojzij Kuhar, urednik "Slovenca" in največji strokovnjak v mednarodni politiki. (...) Poslali smo glede tega potem še štirikrat razne može k Dr. Korošču, da bi ga bili pregovorili. Toda vsi so dobili utis, isti odgovor, kot jaz. Ko smo potem spomladi 1940 dobili vsi ameriški državljani poziv od ameriškega konzula, da se nemudoma vrnemo v Ameriko (...) se je Dr. Kuhar znova zavzel za pot v Ameriko in takrat tudi vspel. Toda njegovo dovoljenje je prišlo ravno teden prepozno."

⁶ Kazimir Zakrajšek: Ko smo šli v morje bridkosti. Washington, D. C. 1942, str. 96-97 (dalje Zakrajšek, Ko smo šli).

Zakrajšek je zbežal pred italijanskimi okupatorji iz Slovenije⁷ in se odpravil v Zagreb k ameriškemu konzulu po odhodno vizo ravno 10. aprila 1941, ko so tu ustanavljali Neodvisno državo Hrvatsko in je zgrožen opazoval navdušenje množice. Po nekaj tednih urejanja zadev v Zagrebu (vmes se je vrnil 16. maja 1941 v Ljubljano in se nato naslednjega dne, 17. maja 1941 ponovno odpravil nazaj⁸) je končno po posredovanju ameriškega konzula Meilyja dobil odobritev iz druge strani Atlantika (Cordell Hull je poslal brzojavko), da lahko odpotuje v Ameriko preko Nemčije. Medtem je, kot sam trdi, po dokaj srečnem naključju prišel tudi za tako dolgo in v tedanjih razmerah nevarno pot do prepotrebni denarnih sredstev.⁹ Zakrajšku se je zdelo popotovanje čez Nemčijo prenevarno in se je zato odločil za pot preko Rima. Iz Ljubljane je odpotoval 20. junija 1941 z avtobusom do Trsta in potem do Rima, kjer je znova skoraj mesec dni urejal dokumente za nadaljnjo pot. Nato se je odpeljal z vlakom iz Rima preko Torina¹⁰ (22. julija 1941), Francije in Španije do portugalske Lizbone. Tu pa je že čakalo okoli 34 tisoč Američanov in beguncev drugih narodnosti na vrnitev v Ameriko, tako da so bila vsa mesta na parnikih za več mesecev naprej oddana. Brat Leo Zakrajšek pa mu je preko svojih zvez omogočil (delno tudi finančno), da je že po sedmih dneh z zrakoplovom odpotoval v New York.¹¹ To svojo odisejado, ki se je na koncu vendarle srečno iztekla, je sklenil z besedami: "Da, cela pot je bila tako čudežna, da, meni se je zdela pravi čudež. Večkrat sem se že čudil in se še čudim, kako je bilo mogoče, da sem mogel priti v Ameriko? Sedaj še ne smem vsega popisati. Objavil pa bom, ko bo vojne konec, kar imam zabeleženega.¹² Kdor bo čital, bo

⁷ F. K. Zakrajšek: Bil sem prvi begunec. Slovenska beseda 1957, št. 1-2, str. 7 (dalje Bil sem prvi begunec (I)). O smiselnosti povojnega dopolnila medvojnih spominov je zapisal: "Naj v uvodu pripomnim, da sem nekaj tega, kar tu opisujem, že opisal v svoji knjigi "KO SMO ŠLI V MORJE BRID-KOSTI" l. 1942. Toda knjige je šlo tedaj v javnost samo 2000 iztisov, beguncev pa še ni bilo zunaj Slovenije. Tako jo je le malo Slovencev čitalo, begunci pa na splošnem zanjo niti ne vedo. Če bo pa kdo čital te vrstice, ki je knjigo čital, bo pa s tem dobil dostavke in dopolnila k njenim izvajanjem." Ni pa povsem jasno, ali je povojne spomine zaključil, ali pa je morda nameraval objaviti še kaj, kot je bilo najavljeno v drugem delu v Slovenski besedi 1957 (št. 3-4), pa iz neznanega vzroka ni izšlo.

⁸ Bil sem prvi begunec (I), str. 7-8.

⁹ V povojnih spominih (Bil sem prvi begunec (I), str. 8) je o tem zapisal: "Naj tukaj še omenim, kako sem prišel do potrebnega denarja za pot. Potrebne so bile visoke vsote. Ko pridem iz Zagreba, pride k meni odvetnik Dr. Krivec in mi prinese 60 tisoč dinarjev (tisoč dolarjev). "To je denar Vašega brata Leona iz New Yorka, ki ga ima pri meni shranjenega za svoje poslovanje. V vojno moram. Najbrže se ne bom več živ vrnil. Morda boste mogli na kak način spraviti denar v New York. če se pa izgubi, je bolje, da se pri bratu izgubi kot pri meni kot odvetniku." Branil sem se ga sprejeti. Pa je dejal odločno, položivši denar na mizo: "Tu ga imate, pa naredite z njim kar hočete. Jaz ga več ne vzamem." Zdelo se mi je, da mi je ta denar poslal sam Bog, ker brez tega denarja bi nikamor ne mogel. Niso bili samo stroški potovanja, temveč tudi stroški za razne potrebne papirje, pa za "mažo" v raznih uradih po Evropi, zlasti ob mejah. Bili so pač izredni in težki časi vojne."

¹⁰ Da je sploh lahko nadaljeval pot, je po težavah pri policiji in obeh okupacijskih komisijah, italijanski in francoski, zanj posredoval torinski kardinal (F. K. Zakrajšek: Bil sem prvi begunec. Slovenska beseda 1957, št. 3-4, str. 44 (dalje Bil sem prvi begunec (II))).

¹¹ O tem v knjigi sicer ne piše, pač pa je ozadje posredovanja brata Lea Zakrajška podrobneje pojasnil v članku Rev. P. Kazimir Zakrajšek o razmerah v domovini (Amerikanski Slovenec, 21. 8. 1941), kjer je zapisal. "Samo dvema se moram zahvaliti, in to sta ameriški konzul v Zagrebu, Mr. Meily in brat Leo iz New Yorka, ki je za me zainteresiral naš State Department in kongresmana Halla iz New Yorka, in ki je financiral z velikimi finančnimi žrtvami mojo pot v Ameriko skozi Francijo, Španijo in Portugaljsko, kjer mi je plačal pot na Kliperju, in je tudi s svojim vplivom dosegel, da sem dobil takoj na njem mesto, dasi so tisoči, ki v Lisboni čakajo tedne, da, mesece, da dobe na Kliperju mesto."

¹² Nekatere podrobnosti okoliščin, v katerih je potoval, je zaradi vojnih razmer izpustil, po vojni pa jih je dopolnil v že navedenem prispevku v Slovenski besedi. Vendar obstaja tudi njegov dnevnik, kjer je celotna pot obširno opisana. O njem je Zakrajšek zapisal: "Bil bi brez dvoma zelo zanimiv tudi za javnost, zlasti za zgodovino tistih težkih dni. Pa bi se ne dal kratko opisati, za daljši spis pa tu ni

misli z menoj, da je bil to res skoraj "čudež". Naš clipper (zrakoplov, op. avtorja) je došel v New York 10. avgusta in z njim jaz srečno nazaj v Ameriko."¹³

Na poti iz Ljubljane je Zakrajšek vzel s seboj veliko podatkov o tem, kar se je dogajalo v Sloveniji do njegovega odhoda,¹⁴ vendar je kmalu sprevidel nevarnost, da bi lahko ti podatki bili zanj obremenilni in bi ga ovirali na potovanju, zato je večino dokumentov uničil. Ohranil pa je posebno spomenico "Tragedija slovenskega naroda" (datirana je bila z 18. majem 1941),¹⁵ ki je govorila o nemških grozodejstvih in jo je delegacija sosveta na čelu z Markom Natlačenom ob svojem obisku v Rimu 8. junija 1941 izročila Mussoliniju, prepis pa tudi papežu Piju XII. v Vatikanu.¹⁶ Ker je bil to javen dokument, si je Zakrajšek upal vzeti s seboj prepis spomenice in sicer v nemškem jeziku. Že iz Lizbone je prepis poročila poslal preko tamkajšnjega jugoslovanskega poslanika dr. Dragutina Kojića¹⁷ v London ministrskemu podpredsedniku v jugoslovanski begunski vladi Mihi Kreku,¹⁸ ki je nato poskrbel za nadaljnje razširjanje v svetovnem časopisju.¹⁹ Zakrajšek pa je svojo nadaljnjo dejavnost opisal: "V Ameriki sem ob prihodu našel še precej simpatij na Hitlerjevi strani. Na mnogih mestih, celo na visokih, so se tedaj smatrala poročila te vrste le za navadno propagando. Zato sem videl, da ne bo tako lahko zainteresirati splošne ameriške javnosti za našo ubogo Slovenijo. Spomnil sem se pa na najvplivnejši katoliški magazin "Amerika", tednik v New Yorku, ki ga izdajajo Jezuitje. Ako bi se mi posrečilo spraviti kako obsežnejše poročilo v ta list, mi bo gotovo odprta pot saj v ameriško katoliško javnost. Zato sem šel s tem dokumentom k uredniku Rev. P. LaFarge-u. Razna moja priporočila, ki sem jih imel iz Evrope, so mi odprla pot do njega.²⁰ Verjel je mojim besedam in vsebini dokumenta in že po tretjem mojem sestanku z njim je list "Amerika" prinesel odločen članek o trpljenju Slovenije. Pozneje se je tako zavzel za našo stvar ta

prostora," (Bil sem prvi begunec (I), str. 8) Zelo verjetno, da se omenjeni dnevnik nahaja v Zakrajškovi zapuščini, iz katere je npr. že črpal Bogdan C. Novak, Geneza (str. 295, op. 1).

¹³ Zakrajšek, Ko smo šli, str. 156.

¹⁴ Ciril Žebot (Neminljiva Slovenija (Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije). Ljubljana 1990, str. 216) omenja, da je tudi Lambert Ehrlich pripravil obširno poročilo v angleščini o začetkih nacističnega preganjanja v okupirani Sloveniji. Te podatke naj bi Zakrajšek posredoval jezuitu Johnu LaFargeu, ki je nato napisal brošuro *Martyrdom of Slovenia*. Vendar Zakrajšek dejansko tega gradiva ni prinesel v Ameriko, ker ga je zaradi varnosti uničil. Obdržal je le omenjeno spomenico, na podlagi katere je nato LaFarge napisal brošuro.

¹⁵ Zakrajšek, Ko smo šli, str. 183-203. Na tem mestu prinaša knjiga celotno spomenico prevedeno v slovenski jezik.

¹⁶ Friš (Korespondenca 1928-1958, str. 14) sicer piše, da naj bi spomenico Mussoliniju in papežu Piju XII. izročil v Rimu Zakrajšek, vendar je dejansko na pot v Ameriko vzel le njen prepis v nemškem jeziku, ki so mu ga dali v Ljubljani. Spomenico pa je nesla v Rim (8. junija 1941) delegacija članov sosveta na čelu z Markom Natlačenom.

¹⁷ Bil sem prvi begunec (I), str. 8.

¹⁸ Tako je britanski poslanik pri kraljevski vladi George Rendell 1. 9. 1941 poročal o svojem pogovoru z Miho Krekom, ki mu je posredoval Zakrajškovo vest o izganjanju 200 tisoč Slovencev iz Štajerske, ni pa se pritoževal nad razmerami pod italijansko okupacijo (Dušan Biber, *Okupacija in razkosanje Slovenije - londonski odmevi 1941-42. Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. Ljubljana 1991, str. 190).

¹⁹ Zakrajšek, Ko smo šli, str. 159-161.

²⁰ Že v Rimu je Zakrajšek prosil patra Antona Prešerna, da mu je dal priporočilo za urednika časopisa "Amerika" Talbota. V uredništvu časnika je bil 22. 8. 1941, ko je bil Talbot odsoten in ga je sprejel pomožni urednik La Farge. Ta je bil že pred vojno na obisku v Ljubljani pri sobratih jezuitih in je poznal Slovenijo in slovenski narod. Znal je tudi nemško, tako da je spomenico lahko bral v originalu (Bil sem prvi begunec (I), str. 9).

gospod, da je spisal posebno brošuro "Martyrdom of Slovenia"²¹ (Mučeništvo Slovenije). Z obojim je storil zelo veliko uslugo našemu narodu. S tem mi je pa bila pot odprta naprej v katoliške kroge. Odšel sem takoj v Washington v Škofijsko konferenco ameriškega episkopata, kjer mi je pomagal star moj prijatelj, urednik v tem zavodu. Tudi tukaj sem izročil iztis "Tragedije", v katero je časnikarski biro konference začel takoj v tedenskih odstavkih razpošiljati vsem katoliškim listom v Severni in tudi Južni Ameriki za objavo. Tako je bila katoliška javnost v veliki meri pridobljena. V New Yorku sem napravil znanje z uglednim in vplivnim češkim sodnikom Hon. F. L. Hackenburgom, ki je dosegel, da je najvplivnejši večerni dnevnik - The New York / Telegram "Slovensko tragedijo" sprejel v proučitev ter da je na 29. avg. prinesel obsežno poročilo o Hitlerjevem divjanju po Sloveniji. Priobčil je tudi sliko o mučenju mariborskih frančiškanov. Ta pridobitev pa je bila tem važnejša, ker ta list pripada časnikarski verigi, ki lastuje in kontrolira na stotine dnevnikov in drugih listov po Ameriki. S tem je bil prebit led ameriške javnosti in ista je bila v znatni meri pridobljena za našo slovensko vprašanje, za naše trpljenje in za našo narodno borbo (...) S tem sem, kakor mislim, v polni meri izvršil prvi del svojega poslanstva: obvestiti ameriško javnost o slovenskem trpljenju."²² Zakrajšek je bil torej prvi, ki je seznanil svetovno javnost s trpljenjem Slovencev pod okupacijo.

III.

Poleg seznanjanja ameriške javnosti in zbiranja prispevkov za pomoč trpeči Sloveniji²³ je začel Zakrajšek na številnih shodih in predavanjih, ki jih je pripravil po prihodu v Ameriko, hkrati tudi s politično akcijo v kateri se je zavzemal za samostojno slovensko državo.²⁴ Zakrajšek je šele po vojni javno opisal svoja tovrstna prizadevanja: "V State Department sem moral čimpreje po svojem prihodu v Ameriko že po naročilu angleškega obmejnega inšpektorja na Bermudih in priseljenskega uradnika v newyorškem zrakoplovnem pristanišču. Oba sta me brez težav pustila naprej samo po tem, ko sem se s častno besedo zavezal, da bom to storil. Poleg tega me je pa gnalo tudi dr. Natlačenovo naročilo, da grem tja povedat, kaj se godi v Sloveniji in pa kaj so zahteve slovenskega naroda za svojo bodočnost, zlasti zahteva po lastni samostojni državi Sloveniji. Sprejel me je referent za jugoslovanske zadeve v State Departmentu, Gowendish (v resnici Cavendish W., op. avtorja) Cannon, nekdanji konzul v Zagrebu l. 1927, takrat ko sem se vrnil iz Amerike, pozneje ameriški poslanik v Belgradu in pravkar ameriški poslanik Grčiji. Kakor mi je takoj ob začetku razgovora povedal, je kot zagrebški konzul prehodil peš skoraj vso Slovenijo, zlasti Koroško in da tako pozna jugo-

²¹ John LaFarge: Martyrdom of Slovenia. The America Press, New York.

²² Zakrajšek, Ko smo šli, str. 160-162.

²³ O tem podrobneje piše Jakob Kolarič: Škof Rožman. Duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa (III. del). Družba Sv. Mohorja v Celovcu 1977, str. 150-154 (dalje Kolarič, Škof Rožman) in Klemenčič, Ameriški Slovenci in NOB, str. 170-171.

²⁴ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (ARS II), Osebna zbirka Izidorja Cankarja (dalje Cankar), šk. 6, pismo Franca Snoja iz Clevelanda 23. 10. 1941 Mihi Kreku v London. V povojnih spominih (Bil sem prvi begunec (II), str. 43) je Zakrajšek zapisal: "Tudi sem prinesel v Ameriko naročilo, da delamo v Ameriki za samostojno državo Slovenijo brez ozira, ali bo še Jugoslavija, ali ne. Če bo da bomo šli vanjo samo kot država."

slovanske zlasti slovenske razmere popolnoma. (...) Nato sem mu dal svoj "Memorandum" o tem, kar in kakor mi je naročil ban dr. Natlačen, o načrtih za pravično in pravilno ureditev Slovenije, kakor si jo je takrat zamišljal slovenski narod. "To je ravno trinajsti načrt, ki jih je dosedaj zadnje mesece dobil State Department, kako urediti vso srednjo Evropo. Izročil ga bom tozadevnemu uradu v nadaljno proučevanje in vpoštevanje", je dejal. O slovenskem trpljenju ni vedel veliko, pač je imel veliko poročil jugoslovanskega poslaništva o srbskem trpljenju, zlasti o "hrvatskem prelivanju srbske krvi".²⁵ Zelo je obžaloval spor med Srbi in Hrvati, ker bo to zelo otežkočilo končno reševanje vsega jugoslovanskega vprašanja, kadarkoli se ga bo v bodočnosti poskušalo pravilno in trajno urediti, če se ga bo sploh kdaj dalo! Po prvi svetovni vojni je dobila Srbija od mirovne konference mandat, da uredi novo Jugoslavijo tako, da bodo vsi trije narodi zadovoljni in se tako postavi podlaga za mir med narodi v vzhodno-južni Evropi. Toda ni ga rešila, kar dokazuje že to prelivanje srbske in hrvatske krvi, kar bo nujno medsebojno sovraštvo samo povečalo in rešitev pahnilo daleč v prihodnost", je dejal. Glede slovenske bodočnosti je mislil, da je spričo tega srbskega in hrvatskega sovraštva čas, da se Slovenci resno posvetimo proučevanju svoje bodočnosti. Mislil je pa tudi, da bo to zelo težko vpašanje. V nadaljnjem, več kot celo uro trajajočem razgovoru mi je razlagal, da je bilo razbitje Avstrije nesreča za srednjo Evropo, da bo za trajni mir med srednje-evropskimi narodi Avstrija v kakoršnikoli obliki in pod kakoršnim imenom nova potreba."²⁶

IV.

Po prihodu Franca Snoja septembra 1941 v ZDA je bila Zakrajškova pobuda za samostojno slovensko državo zavrnjena in celotno delo med ameriškimi Slovenci znova postavljeno na jugoslovanske temelje, ki so ostali nespremenjeni ves čas vojne.²⁷ Istočasno pa je bil Zakrajšek v političnem pogledu tudi postavljen na stranski tir. Srečanje z Zakrajškom je Franc Snój v svojih spominih opisal takole: "Pozno popoldne 5. septembra smo stopili na ameriška tla. Komaj smo se v hotelu dobro razmestili, že je prišel dr. Ribar, prvi tajnik našega poslaništva v Washingtonu, da nas sprejme in pozdravi. (...) Dr. Ribar mi je ta dan pripovedoval o delovanju Zakrajška.²⁸ P. Zakrajšek je bil pred in med prvo svetovno vojno v

²⁵ To je bilo posledica odnosa pretežnega dela jugoslovanskega veleposlaništva v Washingtonu, ki ga je vodil velikosrbsko usmerjeni Konstatin Fotić. Zanj je značilna zgodba, ki jo je Zakrajšek opisal (Bil sem prvi begunec (II), str. 43) ob svojem obisku na veleposlaništvu pri dr. Vladimirju Rybar, ju: "Prvo, o čemer sva govorila, je bilo preziranje poslaništva slovenskega trpljenja tedaj. Skoraj nič ni poročalo ameriško časopisje. Posebno sem hotel vedeti, kaj je poslanik (Fotić, op. avtorja) naredil z dr. Natlačenovno "Spomenico". Iz Rima smo mu jo poslali po vatikanski diplomatski pošti. Pa seže dr. Rybar, v spodnji predal svoje pisalne mize in mi jo pokaže: "Tu je!" "Ali je ni še objavil?" "Ne!"."

²⁶ Bil sem prvi begunec (II), str. 41.

²⁷ Novak, Geneza, str. 296.

²⁸ V svojih povojnih spominih (Bil sem prvi begunec (II), str. 43) je Zakrajšek opisal srečanje z Rybar, jem: "Pač pa sem šel na poslaništvo k tedanjemu poslaniškemu svetniku dr. Vladimirju Rybar, ju, s katerim sva bila prijatelja še iz Beograda. Bil je višji uradnik v zunanjem ministrstvu in sem bil kot predsednik Rafaelovo družbe večkrat pri njem v zadevah slovenskega izseljenstva po svetu. (...) da sem 1939 dosegel, da je bil končno vendar za Cleveland imenovan Slovenec dr. Jakob Mally, za častnega konzula, je že tedaj precej pripravil pot dr. Rybar, ju. Bil je sicer navdušen Jugoslovan, pa še bolj navdušen Slovenec. Tako sem bil prepričan, da mi bo tudi sedaj kot zmožen diplomat dal prave smernice in navodila za vse narodno delo Ameriških Slovencev v tedanji krizi. (...) Glede zbiranja

Združenih državah Amerike. Kmalu po letu 1920 pa se je vrnil v domovino, vendar je obdržal ameriško državljanstvo. Kot ameriškemu državljanu mu je uspelo, da je kakih 14 dni pred menoj prek Lizbone prišel v Ameriko.²⁹ Pred ameriško javnostjo je nastopal kot poseben odposlanec iz Slovenije in je imel v prihodnjih tednih v raznih krajih napovedano celo vrsto predavanj in zborovanj. Do tu je vse lepo in prav, toda v svojih dosedanjih predavanjih in člankih, ki jih je napisal, je zastopal protijugoslovansko stališče in se izjavljal za samostojno slovensko državo, češ da po tem, kar se je zgodilo, Jugoslavije ne bo in ne more biti več. Dr. Ribar mi je svetoval, naj v tem pogledu nujno kaj ukrenem, še predno bo p. Zakrajšek pričel svojo serijo predavanj. (...) Imel sem tudi dolg razgovor s Fotičem,³⁰ ki me je med drugim opozoril na akcijo p. Zakrajška. Pri tem je ironično pripomnil: "Slovenci boste torej imeli v Ameriki dva zastopnika, enega za Jugoslavijo in drugega za samostojno Slovenijo."³¹ Po tem je Snoj skušal takoj priti v stik z Zakrajškom, kar mu je uspelo čez nekaj dni v Clevelandu: "S p. Zakrajškom sem odšel v hotel in tam sva se takoj pričela razgovarjati. (...) Večkrat mi je zatrdil, da po vsem tem, kar se je zgodilo med Srbi in Hrvati, ni več sile na svetu, ki bi mogla obnoviti Jugoslavijo. Obenem pa je seveda poudaril, da so tudi Slovence Srbi dvajset let samo izmozgavali in da je sedaj temu treba napraviti konec. Ko sem ga vprašal, v čigavem imenu govori in kdo ga je poslal, je dejal, da je bil pred odhodom ponovno pri škofu Rožmanu in pri Natlačenu in da sta mu ta dva naročila, da naj zastopa to stališče. Povedal sem mu, kakšno stališče zastopa vlada in Slovenski narodni svet. Nastopil sem zelo energično in končno se je vdal mojim argumentom. Dogovorila sva se, da naj predavanja, ki ima že najavljena, le izvede in govori o razmerah v okupirani Sloveniji in Jugoslaviji, mora pa zastopati mnenje o obnovitvi Jugoslavije."³² Čez nekaj dni, 24. septembra 1941 se je Snoj ponovno srečal z Zakrajškom: "V sredo sem se spet sestal s p. Zakrajškom. Izročil

pomoči za Slovenijo me je že on opozoril na težave (...) Vendar je pa odobril misel posebne katoliške zbiralne akcije. "Pri zbiranju za karitativne namene, si nihče, ne posameznik, ne posamezne organizacije, ne smejo in morejo lastiti kakega monopola. Kdor moreš, delaj, zbiraj, pomagaj!" je kot pameten mož svetoval. Glede slovenske države je bil seveda mnenja, da sedaj ni čas za tako veliko idejo. Vendar sva pa odložila razgovor o tem na kak poznejši čas."

²⁹ Prav nepričakovana hitrost, s katero je Zakrajšek uspel prekoračiti Atlantik in s tem prehitel Snoja, mu je dala možnost, da je sploh predstavil idejo samostojne slovenske države ameriški administraciji, sicer bi mu to že pred tem Snoj preprečil.

³⁰ Zakrajškov odnos do Konstatina Fotiča, jugoslovanskega veleposlanika v Washingtonu pa je bil sledeč: "S tem, da je bila 6. aprila 1941 ustanovljena v Zagrebu nova država Hrvatska, je Jugoslavija razpadla, vsaj za tedaj. Most med Ljubljano in Belgradom namreč ni bil mogoč. Tako je prav takrat na Grosupljem na Dolenjskem vrhovni poveljnik izročil zakonito vlado v Sloveniji banu dr. Marku Natlačnu. Tako že iz tega vzroka nisem šel k tedanjemu jugoslovanskemu poslaniku, ko sem bil v Washingtonu. Ni bil več zastopnik Slovenije. Pa se kot tak tudi sam ni smatral, kar sklepam iz tega, ko sem takoj prve tedne videl po časopisju, kako jugoslovansko poslaništvo o našem slovenskem trpljenju skoraj molči, pač pa veliko poroča o srbskem, zlasti pa o prelivanju krvi tiste tedne med Srbi in Hrvati. Poleg vseh drugih vzrokov pa nisem šel k njemu, ker nisva bila prijatelja že od 1939. Socijalno ministerstvo v Belgradu me je tedaj poslalo v Ameriko. Pa sem videl, kako je poslaništvo na tedanji newyorški svetovni razstavi skoraj popolnoma prezrlo Slovenijo. Sprla sva se. Doma sem potem v "Slovincu" svojo kritiko javno povedal, povedal pa tudi osebno v zunanjem ministrstvu v Belgradu. Seveda mu to ni bilo všeč. Zato sem dvomil, če bi me sploh sprejel." (Bil sem prvi begunec (II), str. 42-43). Fotič celotnega zapleta, zlasti s "Srbobranom" (o čemer bo še govora v nadaljevanju razprave) v svojih spominih (Constatin Fotich, *The War We Lost. Yugoslavia's tragedy and the failure of the West.* The Viking Press, New York 1948) sploh ne omenja, ker se mu je očitno zdel premalo pomemben dogodek.

³¹ Franc Snoj: Spomini člana emigrantske vlade. Delo, 4. 5. 1998 (dalje Snoj, Spomini).

³² Snoj, Spomini, Delo, 5. 5. 1998.

mi je pisмено naročilo, ki ga je prinesel iz Ljubljane od škofa Rožmana in Natlačena. Prepis tega naročila pa je poslal dr. Kreku v London. Dejal je, da s tem odlaga vso odgovornost in da sva jo sedaj v celoti prevzela Krek in jaz. (...) Dejal mi je, da je njegova skrb samo zbiranje prispevkov, v politične zadeve pa se ne bo mešal."³³

Nekoliko drugače je srečanje s Snojem opisal Zakrajšek v svojih spominih: "Dalje pa je nenadno dospel v Ameriko minister Snoj. Njegov prihod me je zelo razveselil, zlasti ker sem čutil, da mora on kot slovenski minister v jugoslovanski vladi v Londonu sprejeti vodstvo politične akcije med ameriškimi Slovenci za osvobodjenje in združitev Slovenije, kakor tudi za ustanovitev nove Jugoslavije, ter da me bo s tem razrešil ogromnega dela in odgovornosti. Imela sva več daljših razgovorov. Tako je on nastopil svoje poslanstvo. (...) S tem pa sem, kakor se samo po sebi razume, to vodstvo ministru Snoju priznal tudi sam in mu stavil na razpolago vso svojo pomoč, čeravno jaz v nekaterih stvareh zastopam drugačno mnenje. Vse, kar in kakor so mi doma povedali in naročili, kakor sem položaj doma presojal in kakor so se razmere razvijale po okupaciji Slovenije do mojega odhoda, sem pisмено poročal obema ministroma, da tako glede tega ne bo moglo biti nesporazuma. Tako se mi je zdelo, da sem tudi to svoje poslanstvo izvršil pravilno."³⁴ V knjigi, ki je bila namenjena širši javnosti je sicer Zakrajšek torej le namignil na nestrinjanje s Snojem, je bil pa bolj jasen v osebnih pismih kakšno je njegovo mnenje: "Jaz hočem delati s Snojem, samo, - ne kot srbskim Snojem, - temveč kot s slovenskim Snojem. Jaz sem za Jugoslavijo, toda za novo, drugačno, kakor sta rekla doma škof in ban, in ta dva sta mi naročila delati v tem smislu tukaj. Snoj dela po srbsko, in ker je premlad in neiskušen, verjame vsaki besedi. Jaz verjamem samo dejanju. Jaz sodim vse po dejstvu, ne besedah, Snoj je trmast, ker se boji za svoj stolček, na katerega čaka dr. Čok, in na katerega bi Srbi tako radi posadili dr. Čoka. In rečem po pravici, da bi bil dr. Čok stokrat boljši kot Snoj."³⁵

Čeprav ga je Snoj prisilil, da se je umaknil v ozadje, pa je skušal Zakrajšek še nekaj časa zagovarjati svojo idejo o samostojni slovenski državi. Tega sicer ni storil javno, pač pa je v korespondenci s Krekom skušal utemeljiti razloge svojega delovanja in mu je 29. oktobra 1941 v pismu zapisal: "...država Slovenija, ki naj sama odloči, kam bo šla".³⁶ Vendar mu je Krek 11. novembra 1941 iz Londona svetoval: "Jaz mislim tako: Igrajte v Ameriki vlogo nekakšnega prelata Andreja Kalana. Vse se je okrog njega zbiralo, vse je njegove besede rado poslušalo, vse je očetovsko svaril in duhovno nanje vplival, bil je vsepovsod in nikjer, markantna figura - pa nevidna in brezimna. (...) Vsi želimo, da se izpolnijo Vaši najboljši načrti o Sloveniji, samo pustite nas, da bomo delali kakor vemo in znamo."³⁷

Po obisku pri Savi Kosanoviću 12. novembra 1941 je v ožji družbi Slovencev znova obujal načrte o samostojni slovenski državi: "Isti večer smo se pa sestali v stanovanju odločnega slovenskega rodoljuba in višjega uradnika vojnega ministr-

³³ Snoj, Spomini, Delo, 6. 5. 1998.

³⁴ Zakrajšek, Ko smo šli, str. 172-173.

³⁵ Korespondenca 1928-1958, dok. 213, str. 153-154, pismo Jožetu Grdini 24. 11. 1942.

³⁶ Novak, Geneza, op. 7, str. 296 in Novak, Adamic and Yugoslavia, str. 67.

³⁷ Prav tam.

stva USA, Leonarda Beštra: polkovnik Burja, vojaški jugoslovanski ataše pri vladi USA, Rude Trošta in še več drugih, ki so bili radovedni, kaj se godi doma v Sloveniji in Jugoslaviji. Posebno veliko smo se razgovarjali o novi ideji, vsaj za nje, o novi samostojni državi Sloveniji. Vsem je bila ideja simpatična in so jo smatrali za vredno, da začnemo Slovenci resno o nji razmišljati. "Edini narod v celi Evropi smo, ki še ni in ni bil država. Še celo "frkovca", kakor Marocco (op. avtorja, verjetno je mislil Monaco) in San Marino, samo z nekoliko stotisoč prebivalstva sta državi, mi, Slovenci, več milijonski narod, pa hočemo raje igrati poniževalno ulogo, da smo nič, da nas ni!" je bilo mnenje.³⁸ Jeseni 1942 je bil ob poskusu Otona Habsburškega, da bi v ZDA ustanovili avstrijski bataljon v sklopu ameriške vojske, ki bi ga sestavljali priseljenci iz dežel bivše habsburške monarhije,³⁹ znova skeptičen do obnove Jugoslavije in je zapisal: "Danes je cesar Otto še imenovan od naše vlade poveljnik avstrijskih čet. To se pravi, je že cesar Avstrije. Dr. Korošec mi je 1939 povedal, da on vidi, da bomo morali nazaj v Avstrijo. Danes vse kaže, da je mož imel prav. To pa vse radi popolne nezmožnosti slovenskih zastopnikov v vladi in radi izdajstva Srbov. Kaj hočemo torej sedaj?"⁴⁰

Sčasoma je sicer na podlagi splošne usmeritve slovenske emigrantske politike sprejel tudi jugoslovansko rešitev slovenskega vprašanja in je zapisal: "Združena Slovenija (vsi Slovenci, tudi primorski) v novi demokratični Jugoslaviji, to je danes cilj Slovencev in za doseg tega cilja se bodo borili do zadnje kaplje krvi."⁴¹ Zanimivo je kako opisuje v spominih odnos do predvojne jugoslovanske skupnosti: "In Jugoslavija? Tudi v njej nam ni bilo vse z rožicami postlano. veliko je bilo trnja, ostrega in bodečega, veliko grenkih in trpkih ur. Oranje na vsaki novi ledini je težko. Vsak začetek je težak. Celó pri majhnem in neznatnem društvu je treba časa, da se vse spravi v red, vse ugladi in izravna ter vse člane zadovolji. Jugoslavija je bila društvo petnajstih milijonov ljudi. Ali je bilo sploh mogoče pričakovati, da bo šlo brez porodnih bolečin, brez težav in neprilik, brez napak in krivic? Bile so težave in bile so napake, toda iz dneva v dan so se razmere izboljševale. Upali smo, da se bodo v nekaj letih vse važne ovire in težkoče premagale in da bo naša država z vsakim letom bližja oni Jugoslaviji, ki so jo vsi iskreni Slovenci, Hrvatje in Srbi nosili v svojih srcih, in o kateri so naši pradedje sanjali dolga stoletja, se zanjo borili in prelivali svojo kri."⁴² Na podlagi predvojnih izkušenj je bodočnost nove Jugoslavije Zakrajšek videl na tale način: "Dalje sem se dobro spominjal velikih napak, katere smo Slovenci delali v zadnji svetovni vojni (...) Šlo mi je zato, da bi teh napak več ne naredili. Danes vemo vsi Jugoslovani, tudi naši najvišji vladni krogi to vedo, da nismo imeli pravilno urejene Jugoslavije, da se je radi svojega nepravilnega ustroja podrla in se je morala podreti. Zakaj vse to? Zato ker pripravljalo delo zanjo ni bilo pravilno! (...) Manjkalo ji je takih temeljev, ki bi lahko klubovali vsem viharjem. Sedaj, ko se delajo načrti za novo

³⁸ Bil sem prvi begunec (II), str. 43-44.

³⁹ Do uresničitve pobude Otona Habsburškega ni prišlo, tako da je bil avstrijski bataljon ukinjen, zaradi burnega odmeva med priseljenci narodov iz področja bivše habsburške monarhije. Protestirali so tudi Slovenci, ki so na slovenskem narodnem kongresu sprejeli resolucijo proti Otonovi akciji. K ukititvi je pripomoglo tudi dopisovanje Louisa Adamiča z Rooseveltovo ženo Eleanor, ki je nato opozorila predsednika (Klemenčič, Načrti za spreminjanje meja, str. 406).

⁴⁰ Korespondenca 1928-1958, dok. 213, str. 153-154.

⁴¹ Zakrajšek, Ko smo šli, str. 134.

⁴² Prav tam.

Jugoslavijo, ko se pripravlja nov material za njeno zgradbo, je treba posebej paziti na to, da dobi resnično pravilne in nezlomljive temelje. (...) Iz razgovorov z vodilnimi možmi doma (...) sem bil na jasnem, da mora sloneti vse slovensko delo za novo Jugoslavijo na podlagi slovenstva. S tem mislim: najprej se mora za nas rešiti slovensko vprašanje - Združena Slovenija z vsemi pokrajinami, kjer žive Slovenci danes in kjer so živeli najmanj zadnjih sto let, četudi so bili ti kraji po sovražnem pritisku potučeni. Ta zemlja je naša in je ne smemo pustiti ugrabiti od nikogar! Treba je, da sedaj pridemo do čistih in poštenih računov o naši slovenski zemlji! Združenje vse Slovenije v eno politično celoto mora zato tvoriti prvi in glavni del prizadevanja ameriških Slovencev! V tem oziru ne sme biti popuščanja, ne kompromisa! Slovencem gre danes za biti ali nebiti. Hrvatje so tedaj rekli, da nočejo Jugoslavije, Srbi hočejo samo Veliko Srbijo. Torej rešimo sebe najprej! Ko bomo dosegli to, bo delo za novo Jugoslavijo lahko. Največje delo za Jugoslavijo naredimo, če rešimo slovenstvo. (...) Bodoča Jugoslavija mora biti strogo federativna država, nekako Združene Jugoslovanske Države, ki naj jo tvorijo - Slovenija, Hrvaška, Srbija in če mogoče tudi Bolgarija. Ako hočejo Črnogorci, Makedonci, Bosanci in Hercegovci svoje posebne državne edinice, naj jih imajo! Glavno je, da so vse te dežele močno in nerazdružljivo povezane v federativno državo Jugoslavijo na podlagi pravičnosti in popolne enakopravnosti. A take Jugoslavije, kakršna je bila prva, nikdar več!⁴³ Takšno Zakrajškovo stališče je bilo v načelu zelo blizu prvotnemu "uradnemu" stališču, ki se je izoblikovalo med slovensko protirevolucijo (sprva zlasti SLS) v domovini, kasneje pa so ga podprli tudi zastopniki slovenske politične emigracije, tako da lahko rečemo, da se mu je v bistvu prilagodil.

V.

Po podrobnem prikazu Zakrajškove akcije pa nam ostane še ključno vprašanje, ki je bilo do sedaj skoraj povsem prezrto in neobdelano, to je ugotavljanje vzrokov, ki so privedli do njegove pobude za ustanovitev samostojne slovenske države. Dosedanje (redke) ocene so temeljile na podmeni, da gre pri Zakrajškovi pobudi za samostojno slovensko državo za vatikanski načrt ustvaritve katoliške srednjeevropske federacije. Kot tako jo je prvič oznanilo novembra 1941 glasilo "Ameriški Srbobran", ki je izhajalo v ZDA. Poleg tega so Zakrajška v ameriškem srbskem emigrantskem tisku hkrati obsodili, da je tudi italijanski agent. Čeprav so v nadaljnji polemiki s srbskim glasilom te trditve zanikali tako Miha Krek (zlasti, ker je bil obtožen kot italijanski agent tudi Natlačen),⁴⁴ pater Bernard Ambrožič⁴⁵ kot tudi sam Zakrajšek,⁴⁶ so vse obtožbe našle odmev tudi pri ameriški državni administraciji. Zakrajšek jih je opisal: "Kot takega so me gotovi srbski krogi denuncirali celo FBI, državni tajni policiji, kar sem pa tudi izvedel samo od prijateljskega agenta FBI. Tudi v State Departmentu so to sporočili, da sem "nevaren"

⁴³ Zakrajšek, Ko smo bili, str. 170-171.

⁴⁴ Miha Krek: Na naslov "Srbobrana!". Amerikanski Slovenec, 6. 12. 1941.

⁴⁵ P. Bernard Ambrožič OFM, "Srbobran" ne brani Srbov. Amerikanski Slovenec, 17. 12. 1941.

⁴⁶ Rev. K. Zakrajšek: Radi pravilneje orientacije. Amerikanski Slovenec, 13. 1. 1942 (I. del); 14. januar 1942 (II. del) in 15. 1. 1942 (III. del).

vatikanski agent.⁴⁷ Podobne govorice so se spomladi 1943 pojavile tudi v Sloveniji.⁴⁸ Zakrajšek je zato napisal ameriškemu uradniku De Vittu Poolu obširno pismo, v katerem je pojasnil zgodovino teh obtožb, ki jih je nato vse po vrsti tudi prepričljivo ovrgel.⁴⁹ Pri pregledovanju gradiva v ameriških arhivih je te obtožbe zasledil tudi Matjaž Klemenčič in zapisal: "Ko danes po več kot pol stoletja razmišljamo o teh dogodkih, se nam poraja misel, da so omenjeni predlogi delo Vatikana oziroma delo Kazimirja Zakrajška. Ker pa so vatikanski arhivi, s pomočjo katerih bi lahko prišli do ustreznih dokazov, še zaprti, so to danes le domneve."⁵⁰

Iz dostopnega gradiva pa se vendarle zdi, da te predpostavke o vlogi Vatikana ne slonijo na trdnih temeljih in dejstvih, temveč je šlo tu za posplošitve, izhajajoče iz določenega stereotipa, ki je nastal že pred vojno.⁵¹ Svoj (odklonilen) odnos do Avstrije in še posebej do habsburške monarhije je Zakrajšek sicer večkrat javno in tudi povsem nedvoumno izrazil. Tako je v ameriškem tisku (*The New Europe*), pa tudi slovenskem časopisju (*Ameriška domovina*) polemiziral z akcijo Otona Habsburškega, ki je imel dostop do najvišjih ameriških politikov (zlasti do predsednikove žene Eleanor Roosevelt) in odklanjal možnost za obnovo podonavske monarhije, za katero je bilo kot (domnevnim) stebrom stabilnosti v Srednji Evropi tedaj v Ameriki mnogim zares žal. Takih pogledov je bil tudi že omenjeni predstavnik ameriške administracije Cavendish Cannon, za katerega je Zakrajšek celo menil, da je bil najbolj zaslužen za to, da je bila na moskovski konferenci oktobra 1943 dogovorjena obnova avstrijske države.⁵² V več razgovorih z njim mu je Zakrajšek "skušal ovreči njegove trditve in ga skušal prepričati, da je ravno nasprotno res, da je ravno nesrečna, krivična, protislovanska politika Avstrije kriva obeh vojn".⁵³ Še bolj oster pa je bil v zasebnih pismih, ki niso bila namenjena javnosti. Tako je 2. januarja 1942 v pismu Janezu Hladniku zapisal: "Po mojem je pa bodočnost Slovenije skupaj z Madžari in Nemci samo ena - novo trpljenje in pogin. Pa naj se postavi taka federacija in še bolj zlate obljube in zagotovila teh dveh sovraž-

⁴⁷ Bil sem prvi begunec (I), str. 9.

⁴⁸ Jera Vodušek Starič: "Dosje" Mačkovšek. Viri 7. Ljubljana 1994, str. 56, op. 50 (dalje Vodušek Starič, Mačkovšek). Marca 1943 je Slovenska zaveza dobila podatke, da ima Črna internacionala glavno besedo v Londonu (o Slovencih), da ima eksponenta v ZDA (pater Zakrajšek), da ima lastno organizacijo v Sloveniji (v beli gardi in Slovenski legiji), da ima svoje zastopnike v Zavezi, v vojski ter pri OF; ČIN naj bi imela nalogo reševati vodilno vlogo katolicizma v Sloveniji in pripravljala državni udar. V pogovoru z Jankom Mačkovškom je Albert Kramer, tedaj siva eminenca liberalne politike, večini teh podatkov tudi verjel in jih je imel za verodostojne.

⁴⁹ Korespondenca 1928-1958, dok. 234, str. 174-175, pismo Mr. De Vitt Poolu 4. 2. 1943.

⁵⁰ Klemenčič, Načrt za spreminjanje meja, str. 406.

⁵¹ Glej Bojan Godeša-Ervin Dolenc: Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Iz zapuščine Ivana Ahčina. Ljubljana 1999, kjer Ahčin piše: "Srbski centralizem je v "Jutrovem" krogu našel nadvse gorečega pomočnika, ki je belgrajsko vladajočo plast stalno opozarjal na načine (s katerimi) kako bi nas mogoče še učinkovitejše zadeti. Liberalna stranka je že tedaj prejkoslej znala v Belgradu ustvariti mnenje, da so slovenski klerikalci politično nezanesljivi, protidržavni in da se ob najvažnejših političnih odločitvah obračajo na papeža v Rimu, od koder dobivajo politična navodila. Naša zahteva po samoupravi se je od "Jutrove" skupine v Belgradu stalno prikazovala kot separatizem in prikrita akcija proti jugoslovanski akciji." (str. 51) in na str. 212: "Delo lože je bilo, da je njegova stranka vedno bila "protidržavna", "separatistična", da se je sumilo v njeno lojalnost; očitali so ji, da "prejema direktive iz Rima", da "škili na Dunaj", da se zavzema za snovanje bloka "srednjeevropskih katoliških držav", da "mrzi pravoslavne Srbe" itd. (...) Kot katoliški politik je bil Korošec od te strani vedno sumljiv, vedno osumljen, pa čeprav je tisočkrat izpričal svoje iskreno privrženost do Jugoslavije."

⁵² Bil sem prvi begunec (II), str. 42.

⁵³ Prav tam.

nikov."⁵⁴ Tudi ta pogled na bodoče slovenske povezave se ni bistveno razlikoval od mišljenja večine slovenskih protirevolucionarnih politikov tako v emigraciji kot domovini, le da je šel Zakrajšek v pismu Jožetu Grdini še dlje, ko je zapisal: "Kakor danes stoje razmere, - nikar se za glavo ne primite, - jaz sem Trunkovega mnenja, raje komunizem, kakor sužnjost Nemcev, kamor nas danes prodajajo Srbi. Rekel sem že večim, da me bo morda stalo glavo, vendar, saj je stara. Vendar v slovenskem sovijetu je upanje na našo rešitev."⁵⁵

VI.

Pri ugotavljanju korenin Zakrajškove pobude je vsekakor pomemben njegov opis okoliščin, ki pa še ni bil predmet temeljitejše presoje s strani zgodovinopisja. Zakrajšek je namreč trdil, da je bila pobuda za samostojno slovensko državo, ki jo je zagovarjal po svojem prihodu v ZDA, sprožena po navodilih Marka Natlačena in ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana, ki jih je dobil pred odhodom iz Slovenije. Iz tega je neznani pisec, ki se je skrnil pod psevdonimom Alfa v Ameriški domovini zapisal, da so "izvajanja p. Zakrajška važen zgodovinski dokaz o tem, kako so vodilni možje Slovenske ljudske stranke že v letu 1941 mislili o slovenski državi".⁵⁶ Zdi pa se, da je taka ugotovitev vendarle nekoliko pre nagljena in deloma celo zavajajoča, posebej še, ker je Zakrajšek ob različnih priložnostih Natlačenovo in Rožmanovo naročilo vedno nekoliko drugače in tudi protislovno interpretiral.⁵⁷ Po drugi strani pa so tudi drugi dosegljivi viri o tej problematiki marsikdaj nejasni in protislovni. Še poleti 1941 je v vrstah SLS glede temeljne državnopravne usmeritve slovenskega naroda vladala nejasnost, ali je bolje iskati bodoče povezave na Balkanu (torej jugoslovanska opcija) ali pa v Srednji Evropi kot člen Združenih držav Srednje Evrope.⁵⁸ Tako je v poročilu Slovenske zaveze iz maja 1942, ki so ga napisali Janko Mačkovšek, Jakob Šolar in Vladimir Šuklje, bilo zabeležno: "Vendar je poteklo par mesecev, preden smo se znašli in spoznali, da je rešitev Slovencev mogoča samo v obnovi Jugoslavije."⁵⁹ Nekateri v SLS so se kot kaže sprva res ogrevali za samostojno slovensko državo,⁶⁰ čeprav ni jasno, v kakšnem mednarodnem okviru naj bi nastala. V nasprotju s tem pa je neko poročilo, ki je bilo v začetku leta 1943 poslano v London (pisec je iz vrst SLS) trdilo, da je SLS že junija 1941 kot prva slovenska politična stranka postavila svoj

⁵⁴ ARS II, Cankar, šk. 6.

⁵⁵ Korespondenca 1928-1958, dok. 213, str. 153-154.

⁵⁶ Alfa: Važna zgodovinska ugotovitev. Ameriška domovina, 26. 8. 1957.

⁵⁷ Razlike o tolmačenju naročila so precejšnje in segajo npr. od njegovih poveljnih spominov (Bil sem prvi begunec (II), str. 41) v katerih je trdil, da sta mu Natlačen in škof Rožman naročila, da deluje za samostojno državo Slovenijo, do povsem drugačnih poudarkov, ki jih lahko zasledimo v pismu Jožetu Grdini (Korespondenca 1928-1958, str. 153-154), kjer je zapisal: "Jaz sem za Jugoslavijo, toda za novo, drugačno, kakor sta doma rekla škof in ban, in ta dva sta mi naročila delati v tem smislu tukaj."

⁵⁸ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota III (ARS III), Zbirka dr. Albina Šmajda (dalje Šmajd), a. e. 76.

⁵⁹ Vodušek Starič, Mačkovšek, str. 41.

⁶⁰ ARS II, Cankar, šk. 7, I. O. Primorskih Slovencev in Hrvatov v Italiji pošilja (konec leta 1941).

jugoslovanski federativni program.⁶¹ Protislovni so tudi viri, ki govore o Natlačenovem stališču do tega vprašanja. V 18 strani dolgem poročilu, ki natančno obnavlja dogodke po zasedbi in razkosanju Slovenije je bilo zapisano: "Pred prevzemom poslov je Grazioli imel politične razgovore z banom Natlačenom in ga vprašal, kako glede na politični položaj, kaj Slovenci hočejo, itd. Nato ga je ban vprašal, dali sme odkrito govoriti. Na pritrdilo mu je rekel vsebinsko v glavnem sledeče: Slovenci želimo, da bi bili vsi skupaj, tudi oni, ki so pod Italijo in Nemčijo in kot taki želimo nasloniti se na vse naše brate Srbe in Hrvate, torej Jugoslovane. Če bi to nikakor ne bi bilo mogoče, potem šele bi mi raje prišli pod (kot avtonomna skupina) pod Italijo kot pod Nemčijo. Mislim, da je važno, da se ta izjava podčrta, kajti iz te izjave se jasno vidi, da je ban Natlačen v situaciji, v kateri bi se marsikdo drugi ne upal, opredelil jasno svojo jugoslovansko orientacijo, kakor bi je nikdo drugi ne mogel bolje."⁶² Čeprav je možno, da je bilo to poročilo pisano z vidika obrambe Natlačenove dejavnosti po okupaciji (znano je, da so se v emigraciji že kmalu pojavile obtožbe na njegovo začetno delovanje, zlasti pa glede vdanostne izjave in odhoda v Rim k Mussoliniju), pa tako Natlačenovo stališče potrjuje Mačkovškov zapis iz konca maja 1941. V njem je Albert Kramer, vodja liberalcev (torej predvojni idejni in politični nasprotnik!), trdil, da mu je ob obisku Natlačen govoril o novi Jugoslaviji prav s prepričanjem, razočaran pa, da je bil z zadržanjem nekaterih svojih ljudi, zlasti duhovnov.⁶³ Omenjeno poročilo, ki govori o tem, da "gotovi gospodje iz krogov bivše stranke JRZ" podpirajo idejo samostojne slovenske države, pri tem izrecno omenja, da pa Natlačen o tem vprašanju ni zavzel nikakršnega stališča.⁶⁴ Po drugi strani pa je predstavnik socialistov v Slovenski zavezi in kasneje v Narodnem odboru Celestin Jelenc v nekem razgovoru 10. februarja 1945 rekel, da je Natlačen ob okupaciji preveč predpostavljal, da je Jugoslavija razbita in je ne bo več, ter je zaradi tega opustil Narodni svet.⁶⁵ Še manj pa je znanega o tedanjem stališču ljubljanskega škofa Rožmana.⁶⁶ Čeprav je bil o tako usodnih odločitvah, kot je vprašanje državnega položaja Slovenije, redno vprašan za mnenje,⁶⁷ pa kljub dokaj obilni

⁶¹ ARS II, Cankar, šk. 8, Situacijsko in politično poročilo z dne 25. januarja 1943.

⁶² ARS II, Cankar, šk. 7.

⁶³ Vodušek Starič, Mačkovšek, str. 21.

⁶⁴ ARS II, Cankar, šk. 7.

⁶⁵ ARS III, Šmajd, a. e. 735.

⁶⁶ Iz obdobja takoj po okupaciji je v zvezi z vprašanjem obnove jugoslovanske države zanimiv dokument, ki sicer le posredno govori o Rožmanovem odnosu do te problematike. Gre za zapis monsinjorja Domenica Tardinija 17. maja 1941 (Jure Krišto, Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska 1941.-1945. Dokumenti. II. knjiga. Hrvatski institut za povijest. Dom i svijet, Zagreb 1998, dok. 19, str. 42-43. Gre za prevod dokumenta objavljenega v Actes et documents du Saint Siege relatifs a la Seconde Guerre Mondiale. Libreria Editrice Vaticana, knjiga IV, dok. 351. Dokument povzema tudi Janko Pleterski, Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940-1945. Grafenauerjev zbornik. ZRC SAZU, Ljubljana 1996, str. 639). V njem je dal škof Rožman v pogovoru z atašejem nunciature v Beogradu D. Guidom del Maestrijem ob nameri poveljnika Anteja Pavelića, da obiše Vatikan, največja zagotovila in najtoplejša priporočila glede njegovega katolištva in nasploh katoliškega značaja nove hrvaške države. Čeprav je nekoliko nenavadno, da Rožman posebej potrjuje katoliški značaj NDH in še posebej Pavelića, saj je bilo znano, da hrvaški poveljnik ni bil ravno goreč katoličan (glej npr. Ivan Meštrović: Spomini. Ljubljana 1971, str. 436-442), ki precej pove o tedanjem vzdušju, pa gre vendarle le za drobce, iz katerega ne moremo delati prehitrih in prevelikih zaključkov glede škofovega tedanjega odnosa do obnove jugoslovanske države, posebej še, ker mu takrat verjetno še ni bila znana genocidna politika ustaškega režima.

⁶⁷ Tako je npr. Miha Krek jeseni 1942 pisal škofu Rožmanu preko apostolskega delegata in preko Rima pismo, v katerem ga je spraševal za mnenje glede državnega okvira, v katerem bi Slovenci lahko

literaturi o njegovi medvojni dejavnosti, temu vprašanju, z redkimi izjemami, še ni bila posvečena večja pozornost.⁶⁸

Temeljna značilnost časa po okupaciji do Zakrajškovega odhoda junija 1941 iz Slovenije je bila, da vodilni slovenski politiki niso bili dovolj pripravljeni na razmere po okupaciji, te so jih presenetile,⁶⁹ in so bili v tedanjih negotovih razmerah in tudi mednarodno nejasnem položaju, še brez jasnega in trdnega dolgoročnega koncepta, katera rešitev bi bil za Slovence v danem trenutku najprimernejša. Morda še najbolj značilen za tedanje razmišljanje je bila pogovor trnovskega župnika Frana Saleškega Finžgarja z Albinom Šmajdom, ki ga je slednji zabeležil: "On: smo in ostanemo Jugoslovani, ker nas Angleži in Amerikanci poznajo in priznajo samo kot take. Jaz: Ostanimo v Srednji Evropi kot člen Združ. držav Sred. Evrope. On: tudi prav! Skupna slovenska orientacija!"⁷⁰ Glede na ostale omenjene razčlenbe, se tako zdi najverjetnejša Zakrajškova inačica, ki jo je zapisal: "Tudi sem prinesel v Ameriko naročilo, da delamo v Ameriki za samostojno državo Slovenijo brez ozira, ali bo še Jugoslavija, ali ne. Če bo da bomo šli vanjo samo kot država."⁷¹ Če sklepamo po njej pri Natlačenovem naročilu ni šlo prvenstveno za protijugoslovansko stališče, temveč za razmišljanje kaj bo s Slovenci, če Jugoslavije ne bo mogoče obnoviti, skratka vrata je puščal še odprta na vse strani. To potrjuje tudi nadaljnja politika SLS. Zato ne pomeni septembrska (1941) odločitev SLS za jugoslovanski državni okvir in notranjo federativno ureditev, kjer naj bi imela Slovenija avtonomen položaj, nobene korenite prelomnice oz. preobrata, temveč le izkristaliziranje in preciziranje

najbolje rešili svoje nacionalno vprašanje in odobritev stališča, ki so ga pri tem zavzeli slovenski politiki v emigraciji (Janez A. Arnež: Gabrovškov dnevnik 1941-1945. Ljubljana-Washington D. C. 1997, str. 23). Prav tako je bil vprašan za mnenje, kot omenja France Dolinar (Narodne odločitve škofa Rožmana. Slovenska katoliška obzorja. Izbor esejev, razprav, člankov. Buenos Aires 1990, str. 356-357), pri predlogu hrvaškega konzula v Ljubljani Saliha Baljića, ki je prinesel Paveličevo poslanico, da naj Slovenija okliče neodvisnost in se poveže z NDH pod pokroviteljstvom nemškega rajha. Ta hrvaški predlog sicer omenja Boris Mlakar: O političnih programih slovenske kontrarevolucije 1941-1945. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1-2, str. 218-219. Po vojni se je škof Rožman v sporu, ki je nastal med slovensko politično emigracijo glede rešitve slovenskega narodnega vprašanja opredelil za tedaj prevladujočo skupino, ki je zagovarjala jugoslovanski državni okvir. Nasploh ni opaziti bistvenih odstopanj škofa Rožmana glede rešitve nacionalnega vprašanja s prevladujočim delom slovenske protirevolucije.

⁶⁸ Tako v objavljenem delu obtožnice Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Roesenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu (Ljubljana 1946) (odslej Proces), kot tudi Rožmanovem odgovoru, ki ga je objavil Jože Jagodič (Proces proti škofu dr. Gregoriju Rožmanu. Zbornik svobodne Slovenije 1965) o tem vprašanju ni sledu. Verjetno tudi zato kasnejša dela ne posvečajo večje pozornosti temu problemu. Navedem naj le knjige Kolarič, Škof Rožman; Tamara Griesser Pečar-France Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996 in Ivan Jan: Škof Rožman in kontinuiteta. Zahteva po škofovi rehabilitaciji - ponoven izziv resnici. Ljubljana 1998.

⁶⁹ Podcenjujoč odnos in premajhno zavedanje težavnega položaja v katerem se je znašel slovenski narod po začetku II. svetovne vojne sta bila tedaj značilna za precej slovenskih politikov. Med redke izjeme je sodil Anton Korošec, o čemer nam priča Zakrajškov zapis o pogovoru z njim: "In začel mi je razlagati mednarodni položaj, v katerem se je takrat nahajala Jugoslavija, nevarnosti v katerih je, in od kod in na kak način on upa in pričakuje rešitve, "če se sploh še rešiti da," je dejal. Naslikal mi je zelo črno sliko naše državne in zlasti naše slovenske bodočnosti, da je tudi mene srce zabolelo. Ko sem o tem razgovoru pozneje v Ljubljani govoril z raznimi slovenskimi politiki, so vsi rekli, da "gleda Dr. Korošec našo bodočnost zelo črno", pa so dostavili: "Gospod je že star!" Danes ti gospodje gotovo sodijo drugače. Danes vedo, da je Dr. Korošec kot velik državnik videl prav, da "ni bil star", temveč samo dalekoviden, ki je videl marsikaj, česar mi nismo videli." (Ob prihodu naših narodnih zastopnikov v Ameriko. Amerikanski Slovenec, 12. 9. 1941).

⁷⁰ ARS III, Šmajd, a. e. 76.

⁷¹ Bil sem prvi begunec (II), str. 43.

narodnega programa. Tedaj je SLS sprejela stališče priznavanja kontinuitete jugoslovanske države, ki je postala stalnica v njeni politiki. Poslej se je ta smer delovanja samo še krepila. Zakrajšek pa je iz nejasnih okoliščin, ki so vladale v Sloveniji pred njegovim prihodom v Ameriko, sklepal nekoliko po svoje. Pri tem je očitno deloma izkoristil nejasen položaj in prilagodil (oz. na nek način celo izrabil) naročilo tedanjih slovenskih političnih avtoritet (Natlačena in škofa Rožmana) za uresničitev lastnih pogledov na slovensko nacionalno vprašanje oz. razmišljanj nekaterih neugotovljenih predstavnikov SLS (med njimi je bil očitno Albin Šmajd,⁷² morda tudi Ehrlich, s katerim je bil Zakrajšek tudi v stiku pred odhodom). V pobudi v ZDA je Zakrajšek tako izhajal zgolj iz gotovega prepričanja, da Jugoslavije zanesljivo ne bo in je v tem smislu nastopil celo s posebnim dokumentom v State Departmentu, ki ga je sestavil sam in ga je poimenoval "memorandum". V skladu s takim gledanjem je tudi pojem "samostojna Slovenija" očitno razumel zgolj v smislu neodvisne države, kjer ni predvideval nikakršnih širših povezav.⁷³ Po sporu s Snojem se je tega deloma zavedal in v omenjenem pismu Kreku že nekoliko spremenil stališče in tudi dopuščal možnost, da se država Slovenija poveže v neko širšo skupnost, vendar le po principih samoodločbe naroda, torej ob spoštovanju njegove suverenosti.⁷⁴ Leto je Zakrajšek utemeljil z zanimivo in izvirno primerjavo: "Majhen narod smo. Ne tajimo tega. Najmanjši med narodi v Evropi, toda kljub temu suvereni samostojen narod smo in imamo iste in enake pravice do svojega suverenega narodnega življenja kot vsak drug veliki narod. Novorojenček ima isto sveto od Boga in vseh človeških pravic do svojega življenja kakor 7 čevljev visok človek ali 80 let stari. In kdor nas, baby narod umori, je nekako morilec, kakor če umori velikega. Da, kot baby narod imamo še to predpravico pred velikimi, da so vsi veliki narodi po vseh božjih in človeških postavah dolžni, da ga ščitijo, da mu pomagajo, da ga varujejo kakor imajo v družini starejši, večji bratje in sestre dolžnost, da najmlajšega in najmanjšega svojega brata ščitijo, mu pomagajo in ga varujejo."⁷⁵

Kljub lastnim pogledom prirejeni interpretaciji Natlačenovega in Rožmanovega naročila je do spora s Snojem prišlo tudi zaradi tega, ker se je tedanje gledanje slovenskih politikov v emigraciji deloma razlikovalo od tistega, ki so ga zagovarjali v domovini. Medtem ko so v domovini dosledno stali na stališču federativne urejenosti bodoče jugoslovanske skupnosti, ki je bilo zanje sploh pogoj za obnovo Jugoslavije, pa so emigrantski politiki sprva zagovarjali predvsem obnovo Jugoslavije in "še le po možnosti" tudi federativno notranjo ureditev.⁷⁶ Od tod verjetno tudi Zakrajškova oznaka "srbski" Snoj. Vsekakor je bilo tako mnenje katoliških politikov v domovini bližje Zakrajškovim pogledom, čeprav so seveda obstajale tudi pomembne razlike, ki pa so do polnega izraza prišle še le po vojni, ko je večina slovenskih katoliških politikov vztrajala na jugoslovanskem programu,

⁷² Zanimivo je, da je bil proti koncu vojne Šmajd deležen očitkov (ni znano, ali so njihovi avtorji iz liberalnega tabora poznali njegova stališča takoj po okupaciji), da se zavzema za podonavsko federacijo, kar pa je sam odločno zanimal in označil za klevete (ARS III, Šmajd, a. e. 851).

⁷³ Pojem "samostojna Slovenija" je bil v tedanjem političnem življenju pogosto uporabljan, ni pa vedno in nujno pomenil neodvisne slovenske države. Tako npr. se v enem prvih osnutkov SLS (datiran 13. septembra 1941) o slovenskih narodnih ciljih pojavlja tudi ta pojem, vendar pa ta načrt kljub temu predvideva jugoslovanski državni okvir (ARS II, Cankar, šk. 6).

⁷⁴ Novak, Geneza, str. 296.

⁷⁵ Ob prihodu naših narodnih zastopnikov v Ameriko. Amerikanski Slovenec, 11. 9. 1941.

⁷⁶ ARS II, Cankar, šk. 6, pismo Mihe Kreka 8. 9. 1941 Francu Snoju.

medtem ko se je Zakrajšek s priključitvijo gibanju za samostojno slovensko državo z njimi dokončno razšel.

Poleg omenjenih razlogov je na Zakrajškovo protijugoslovansko stališče in na njegovo pobudo za samostojno slovensko državo, vplivalo tudi Koroščevo mnenje o bodočih perspektivah slovenskega naroda, ki jih je izrazil v pogovoru z njim. Prvič je Zakrajšek začutil potrebo, da ga javno navede v polemiki z Ameriškim Srbobranom,⁷⁷ ko je zapisal: "Že leta 1939, ko sem se vrnil iz zadnjega svojega obiska Amerike, mi je pokojni Dr. Korošec povedal, da se boji za Slovenijo, ako bi se Jugoslavija razbila. Za ta slučaj je baje načrt, ki ga je imenoval "angleški načrt",⁷⁸ da se ustanovi nova državna unija, zveza držav, federacija, v katero naj pride tudi Slovenija. To federacijo imenujejo nekateri tudi podonavsko federacijo. Katere države naj bi prišle v to zvezo, mi Dr. Korošec ni povedal. (...) Vsi načrti pa imenujejo v tej federaciji Slovenijo. Zakaj naj bi bila ravno Slovenija v nji, mi je pojasnil Dr. Korošec: "Ta federacija, ako bo nastala, bo morala imeti morje, katerega ji morajo dati samo tisti, ki ga imajo, - to smo mi, Slovenci."⁷⁹ Podobno razmišljanje lahko zasledimo tudi pri dr. Lambertu Ehrlichu, ki je videl Slovence kot "narod sredi Evrope" in slovensko ozemlje na križišču mednarodnih poti kot "evropski kolodvor",⁸⁰ ni pa povsem jasno, kdo od njiju je idejni oče te zamisli. Koroščevo stališče, ki kljub temu da ga je Zakrajšek nekajkrat navedel,⁸¹ namreč sploh še ni bilo vzeto v kritični pretres niti v strokovni niti v širši javnosti. Znano je sicer, da je bil kot eden izmed tvorcev jugoslovanske države nanjo zelo navezan, kar med mnogimi viri nazorno izpričuje tudi Tischlerjevo pismo, ki ga navaja Ruda Jurčec v svojih spominih in omenja naslednje Koroščeve besede tik pred začetkom druge svetovne vojne avgusta 1939 v Begunjah: "Če je kaka možnost, da se Jugoslavija vzpostavi, tedaj Jugoslavija; če pa ni nobene možnosti, da se Jugoslavija obnovi, tedaj vsi pod Italijo, tam boste vzdržali in pričakovali novo Jugoslavijo. Najslabša Jugoslavija je za Slovence najboljša rešitev. Izbire nimamo."⁸² Tako na primer je okoli leta 1937 Korošec odločno zavrnil dr. Antona Breclja, ki ga je hotel pregovoriti, naj bi poslal koga v zamejstvo z nalogo delati za

⁷⁷ Pred tem očitno ni nameraval javno objaviti vsebine pogovora s Koroščem, saj je še 12. 9. 1941 v Amerikanskem Slovcu (Ob prihodu naših narodnih zastopnikov v Ameriko) zapisal: "Ni še čas, da bi smel vsa njegova izvajanja objaviti, ker bi se lahko v napačni luči tolmačili od strani naših narodnih sovražnikov in njegovih političnih nasprotnikov. Če bom živ, po vojski bo čas za to."

⁷⁸ Med delom angleških politikov je bilo precej nostalgije za podonavsko monarhijo kot elementom stabilnosti v tem delu Evrope (njen razpad naj bi tudi omogočil приход Hitlerja na oblast itd.) in so med njimi dejansko obstajale različne inačice rešitve srednjeevropskega prostora. Med tistimi, ki so načrtom za vzpostavitev podonavske federacije posvečali veliko pozornost je bil tudi Churchill, vendar pa po nekaterih predpostavkah za tako rešitev srednjeevropskega vprašanja ni dobil Rooseveltovega pristanka, katerega so skrbeli predvsem dobri odnosi s Stalinom. Slednji pa ni bil naklonjen taki rešitvi, ker jo je razumel kot nekakšen "cordon sanitaire" pred sovjetskim vplivom (glej npr. Joachim Kühn: Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa. R. Oldenbourg, München 1958, str. 126).

⁷⁹ Rev. K. Zakrajšek: Radi pravilneje orientacije. Amerikanski Slovenec, 13. 1. 1942.

⁸⁰ Ciril Žebot: Slovenija včeraj danes jutri (II. knjiga). Celovec 1967, str. 46 in Janko Pleterski: Predlog za ohranitev rapalske meje in delitev Slovenije. Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Acta Histriae VI, Koper 1998, str. 327 (dalje Pleterski, Predlog).

⁸¹ Poleg Amerikanskega Slovencega ga navaja javno vsaj še v Zakrajšek, Ko smo šli, str. 32 in nato tudi v osebnih pismih 2. 1. 1942 Janezu Hladniku (ARS II, Cankar, šk. 6) in Jožetu Grdini 24. 11. 1942 (Korespondenca 1928-1958, dok. 213, str. 153-154).

⁸² Ruda Jurčec: Skozi luči in sence (1914-1958), III. del (1935-1941). Buenos Aires 1969, str. 293 (dalje Jurčec, Skozi luči in sence).

neodvisno Slovenijo zunaj Jugoslavije, z besedami: "Pojdi sam, jaz s tem nimam posla!"⁸³ Ob današnjih, precej drugačnih okoliščinah je zanimivo razmišljanje njegovega tesnega, a mladega sodelavca Mateja Poštovana, ki je v času osamosvajanja konec leta 1990 menil, "danes bi bil on jasen".⁸⁴ Jurčec omenja tudi polemiko v zvezi s člankom v reviji *Donauraum*, ki je potekala ob interpretaciji dogodkov v Stični leta 1937 ob praznovanju 20-letnice majniške deklaracije,⁸⁵ kjer pa je France Dolinar jasno dokazal, da gre za pomanjkljivo interpretirano in nenatančno prevedeno besedilo in da stališče o Koroščevem in Jegličevem domnevem razočaranju ob odločitvi za Jugoslavijo ne vzdrži resne kritike.⁸⁶ Izrečene Koroščeve besede Zakrajšku pa sploh ni treba razumeti v smislu nasprotovanja pogledom izraženim v Tischlerjevemu pismu. Dejansko gre namreč le še za eno različico, ki so se tedaj (zlasti po začetku druge svetovne vojne) pojavljale v Evropi in na katero se je bilo treba pripraviti,⁸⁷ zato tudi Korošček poudarek "ako bo nastala". Vsekakor ne gre razumeti pobude, ki bi korenito spreminjala pogled na ustaljeno podobo Koroščevega odnosa do slovenskega narodnega vprašanja. Ga pa vsekakor dopolnjuje.

Kot že rečeno, v nasprotju z omenjeno polemiko, ki je dvignila kar nekaj prahu (takrat seveda le v zdomskih krogih), pa Zakrajškova omemba, začuda, sploh ni naletela na odmev. V povojnih zdomskih zapisih o teh vprašanjih povezanih s Koroščem, ni sledu,⁸⁸ kot da bi šlo za tabu temo, podobno kot je že pred mnogimi leti ugotavljal Matija Škerbec glede obravnave Ivana Šušteršiča.⁸⁹

Zamiselnost pa ni ostala le v Zakrajškovem zapisu, temveč je bila znana tudi tedanjim katoliškim politikom v emigraciji (npr. Alojziju Kuharju, Mihi Kreku), ki so jo med drugo svetovno vojno tudi šteli za rezervno možnost, če ne bi bila mogoča obnova Jugoslavije.⁹⁰ Pobuda se je v taki obliki na začetku 1943 celo pojavila v *New York Timesu* v članku "Povojne meje v Evropi se proučujejo" izpod peresa

⁸³ France Dolinar: Ali je Korošec leta 1937 res obžaloval svojo politiko v letu 1917? *Glas Slovenske kulturne akcije*, 30. avgusta 1964 (dalje: Dolinar, Ali je Korošec). Dolinar navaja podatek po spominu zato tudi ni povsem točno datiran, natančno pa naj bi bil zabeležen v Brecljevih rokopisnih spominih.

⁸⁴ Poudarek "mlad" namreč zato, ker po Poštovanovem pričevanju Korošec svoji okolici ni preveč zaupal, temveč je raje vzgajal mlade, za kar je imel 14-dnevne tečaje v Begunjah (Anton Korošec v spominih Mateja Poštovana. *Mladika* 1991, št. 4, str. 60 (IV. del)).

⁸⁵ Jurčec, *Skozi luči in sence*, str. 293.

⁸⁶ Dolinar, Ali je Korošec.

⁸⁷ V tistem času se omenja v poročilu neke liberalno in hkrati izrazito protikatoliško usmerjene slovenske intelektualke, ki je odšla iz domovine, tudi domnevno Koroščevo prizadevanje za avtonomno Slovenijo pod nemškim protektoratom po zgledu na Slovaško (ARS II, Cankar, šk. 7). Te obtožbe je na procesu proti Rupniku in ostalim leta 1946 ponovil v svojem pričevanju tudi hrvaški ekonomist Rudolf Bičanić (*Proces*, str. 148-149). Podobno naj bi tik pred napadom na Jugoslavijo (5. aprila 1941) Fran Kulovec in Miha Krek pri slovaškem odpravniku poslov Ivanu Milecu iskala v pričakovanju vojne in propada Jugoslavije možno rešitev za Slovence v obliki samostojne države ali povezave s Hrvati pod osnim protektoratom (Ferdo Čulinović: *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd 1970, str. 137-138. Ta podatek omenja tudi Pleterski, *Predlog*, str. 325-330).

⁸⁸ Zanimivo, da v svojih delih tudi Ciril Žebot, ki je sicer poznal Zakrajškove spomine iz leta 1942, ne omenja teh Koroščevih razmišljanj, čeprav bi mu glede verodostojnosti lastnih pogledov lahko precej koristili.

⁸⁹ Matija Škerbec: *Spomini in reminiscence na katoliška gibanja med Slovenci zadnjih 35 let*. Izdano okoli leta 1948 v ciklostirani obliki; isti, *Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja*, I. in II. del, Cleveland 1956 in 1957. Šele v zadnjih nekaj letih so raziskave Igorja Grdine in Janka Pleterskega v domovini namenile osrednjo pozornost Ivanu Šušteršiču.

⁹⁰ ARS II, Cankar, šk. 6, pismo Mihe Kreka 8. 9. 1941 Francu Snoju.

Lea Cyrusa Sulzbergerja.⁹¹ Nekaj kasneje pa jo je britanskim oblastem javno predstavil tudi Miha Krek,⁹² vendar predlog, ki je sicer ostal v povojih, pri britanskih oblasteh ni doživel zelenega odziva, zavrnilo pa so ga tudi slovenski politiki v domovini. S tem pa omenjena ideja med Slovenci še ni v celoti poniknila. Za razliko od Korošca in Kreka, ki sta imela to rešitev za alternativno (v primeru nezmožnosti obnovitve Jugoslavije), pa so se proti koncu vojne pojavile tudi nekatere protijugoslovanske različice kot izhod v sili pred komunistično nevarnostjo. Tako jo je po umiku v Švico poleti 1944 obudil obveščevalni polkovnik Vladimir Vauhnik, ko je v iskanju rešitve Slovenije pred prevlado komunizma prišel do ideje o svobodni Sloveniji s poudarkom, da gre za zaledje Trsta in s tem namenom predložil poseben memorandum ameriškemu predstavniku v Švici Allanu Dullesu.⁹³ Pri tej akciji naj bi bil Vauhnik povezan s slovenskimi politiki v Rimu (Ivan Ahčin, Ivan Avsenek, Janko Kralj...)⁹⁴ Iz podobnih izhodišč, zlasti kar se tiče vloge Trsta, izvira tudi Žebotova (oz. Akcijskega odbora za zedinjeno in suvereno slovensko državo) spomenica iz leta 1946 vladam treh zahodnih zavezniških držav z naslovom Problem Trsta.⁹⁵ Ne nazadnje je nekako podobno srednjeevropsko vlogo Trstu pripisoval tudi Edvard Kardelj,⁹⁶ tako da lahko rečemo, da je bil ta njegov pomen vsestransko priznan.⁹⁷

VII.

Zakrajškova pobuda za ustanovitev samostojne slovenske države ni imela trajnejših posledic in je iz tega vidika marginalna. Trajala je le slab mesec, od prihoda Zakrajška sredi avgusta 1941 v ZDA do Snojevega posega v začetku septembra 1941. Tudi bi težko dejali, da je bil začetnik misli o slovenski državi, saj so taki predlogi pojavljali tudi že med obema vojnoma (npr. Anton Novačan, Božo Vodušek, Anton Breclj...) Toda po drugi strani pa je bil prvi, ki je seznanil ameriško in s tem tudi širšo svetovno diplomatsko javnost, da med Slovenci

⁹¹ Leo Cyrus Sulzberger: Post-War borders in Europe were studied. *New York Times*, 20. 1. 1943.

⁹² Dušan Biber: Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni. *Zgodovinski časopis* 1980, št. 4, str. 437; isti, Federalna državnost Slovenije v zavezniških dokumentih do maja 1945. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, str. 261.

⁹³ Boris Mlakar: Problem zahodne meje pri Slovencih 1941-1945 (protirevolucionarni tabor). Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. *Acta Histriae* VI, Koper 1998, str. 319-320. Pri tem naj bi se Vauhnik opiral na Benešovo pobudo o srednjeevropski federaciji, ki pa jo je ta tedaj že opustil. Predvsem pa je Beneš tudi v času, ko je imel omenjeno idejo v mislih, računal s pritegnitvijo celotne Jugoslavije in ne le Slovenije v to zvezo. Prav tako tudi Britanci tedaj naj ne bi več oz. sploh nikoli razmišljali o takšnih rešitvah (glej Izidor Cankar: Londonski dnevnik 1944-45. Ljubljana-Koper 1985, str. 42-47 (dalje Cankar, Londonski dnevnik)), čeprav so bili slovenski komunisti še nekaj časa po vojni prepričani v naslednji scenarij: "Zakaj so Anglo-amerikanci vztrajali na tem, da hočejo imeti v rokah prometno zvezo iz Trsta skozi Ljubljano na Dunaj? Ni težko razumeti, da je bilo vse to zaradi njihovih načrtov s srednjeevropsko katoliško državo." (Politično poročilo centralnega komiteja KPS (referent Miha Marinko). II. kongres Komunistične partije Slovenije, Ljubljana 1949, str. 102).

⁹⁴ Cankar, Londonski dnevnik, str. 13-14.

⁹⁵ Spomenico je prvi omenil Tone Ferenc (Cankar, Londonski dnevnik, str. 84, op. 21), podrobneje pa razčlenjuje in pojasnjuje okoliščine njenega nastanka Pleterski, Predlog, str. 325-330.

⁹⁶ Jera Vodušek-Starič: Mesto želja (skica političnega ozadja). *Svobodna misel*, 10. 9. 1993.

⁹⁷ To vlogo Trsta v srednjeevropskem prostoru barvito opisuje Samo Kristen: Pet Britancev in vprašanje Trsta v letu 1945. Poskus "dekonspiracije" nekega diplomatskega dokumenta. *Zgodovinski časopis* 1994, št. 3, str. 378-380.

(dodatno teži je imelo verjetno tudi to, da je lastne poglede podkrepil z avtoriteto Natlačena in škofa Rožmana) obstajajo tudi težnje po samostojni slovenski državi, kar je pustilo sledi tudi v ameriških dokumentih.

Bojan Godeša

THE INITIATIVE FOR AN INDEPENDENT SLOVENIAN STATE LAUNCHED BY FRIAR
KAZIMIR ZAKRAJŠEK IN AUGUST 1941

S u m m a r y

The Franciscan friar, Kazimir Zakrajšek has, so far, been known to the wider public mainly for his missionary work among the Slovenian emigres in the United States. So much so, that he has been dubbed "the apostle of the Slovenian emigrants" and "the American Krek". Less publicised, though not completely overlooked, has been his initiative for the foundation of an independent Slovenian state, which he launched in the United States, in August 1941. At any rate, this initiative has never been considered and presented in a wider context from that which it originated. After Slovenia had been occupied and divided between Germany, Italy and Hungary, Zakrajšek, an American citizen, left for the United States via a rather complicated route, bringing with him the first news about the persecution of the Slovenes, which he subsequently spread among the international public. After his arrival in the States, in August 1941, Zakrajšek presented to the State Department a special "memorandum" promoting the idea of an independent Slovenian state. His campaign only lasted until the beginning of September, when, with the arrival in the States of Franc Snoj, all Slovenian diplomatic activities were brought back within the Yugoslav framework. Zakrajšek claimed that the initiative for an independent Slovenian state which he promoted in the States, had been launched at the instruction of Marko Natlačen and Bishop Gregorij Rožman. It appears, though, that he had somewhat adapted these instructions to his own views. Furthermore, Zakrajšek was influenced by Anton Korošec's view on the prospects of the Slovenian nation, which foresaw, as one of the alternatives, the foundation of a federation of Central European countries (supposedly a British idea). Like most Slovenian politicians, Zakrajšek advocated the Yugoslav programme during the Second World War. Afterwards, however, he joined the movement for an independent Slovenia.